

NADIEŻDA ALEKSIEJEWNA BIELIAKOWA

Instytut Historii Powszechnej Rosyjskiej Akademii Nauk

Federalna autonomiczna instytucja edukacyjna szkolnictwa wyższego

Pierwszy Moskiewski Państwowy Uniwersytet Medyczny im. I.M. Sieczenowa Ministerstwa Zdrowia Rosji (Uniwersytet Sieczenowski)

ORCID: 0000-0003-0470-4497

ŻYCIE RELIGIJNE W PÓŻNYM ZSRS: LISTY I PETYCJE WIERZĄCYCH W WARUNKACH ZIMNEJ WOJNY

W niniejszym artykule zostaną omówione znaczące zjawiska życia religijnego Związku Sowieckiego, dominujące w okresie rządów Leonida Breżniewa. Zmiana warunków, wynikająca z II wojny światowej, spowodowała pojawienie się w planach polityki zagranicznej Związku Sowieckiego¹ instytucji religijnych, co zmuszało do poszukiwań nowych form współpracy pomiędzy władzami Cerkwi a sowieckimi elitami rządzącymi. W owych warunkach na nowo formowało się zarówno znaczenie „zachodniego spojrzenia” na życie religijne ZSRS, jak też skala wpływu przedstawicieli Związku Sowieckiego na kształtowanie tego „spojrzenia”. Współczesna historiografia zimnej wojny nie docenia przeobrażenia się oficjalnych liderów Cerkwi prawosławnej Europy Wschodniej w pełnowartościowych aktorów zimnej wojny. Niniejsze opracowanie jest poświęcone właśnie rozważaniom nad efektami zimnej wojny w przebiegu zjawisk religijnych w Związku Sowieckim i zwróceniu uwagi na nowych aktorów na scenie politycznej w późnym ZSRS.

Nowy etap przeprowadzanej siłą sekularyzacji, zapoczątkowany w ZSRS w drugiej połowie lat pięćdziesiątych XX w., nałożył się na burzliwe procesy w samym środowisku religijnym i zrodził nowe, znaczące formy protestu. Przypuszczam, że wierzący w Związku Sowieckim potrafili znaleźć określone formy oporu/sprzeciwu wobec reżimu dzięki zrozumieniu znaczenia elementu informacyjnego zimnej wojny. Głównie – poprzez masowe pisanie petycji i listów otwartych do władz kraju oraz informowanie „zachodniej” opinii publicznej o prześladowaniach wierzących. Jak wiadomo, odwilży okresu Chruszczowa towarzyszyły pokaz pokojowych zamiarów władzy sowieckiej na zewnątrz, dążenie do „normalizacji” sytuacji „prostego człowieka radzieckiego”, wzmożenie „dyplomacji

¹ A. Rokkučiči, *Stalin i patriarh. Pravoslavnaâ cerkov' i sovetskaâ vlast', 1917–1958*, Moskva 2016.

oddolnej” w międzynarodowej przestrzeni publicznej² i w tym kontekście sowieckie instancje nałożyły sankcje na wzrost aktywności międzynarodowej oficjalnych przedstawicieli organizacji religijnych ZSRS³. Jednak na tle coraz częstszego stosowania środków represyjno-dyskryminacyjnych w odniesieniu do aktywistów religijnych, w społeczeństwie (zupełnie nieoczekiwanie dla władzy) została wypracowana nowa forma „odpowiedzi”, która u pewnej grupy historyków ruchu dysydenckiego ZSRS otrzymała nazwę rewolucji epistolarniej. Informowanie o masowym, konsolidującym sprzeciwie wobec działań władzy państwowej doprowadziło do masowego pojawiania się petycji, które autorzy kierowali do wielu adresatów zarówno w ZSRS, jak też za granicą, uczestnicząc tym samym w procesie utrudniania przekazu informacyjnego w okresie zimnej wojny.

Bazę źródłową opracowania stanowią liczne listy, petycje oraz apele radzieckich wierzących, które można określić mianem źródła zbiorowego, znajdujące się w centralnych i regionalnych archiwach organów władzy ZSRS, przede wszystkim w zasobach Rady ds. Religii i jej oddziałów regionalnych. Kopie listów znalazłam w archiwum Instytutu „Wiara w Drugim Świecie” (Institut Glaube in der 2. Welt) w Zurychu i czekają one na mnie w archiwum Keston College, mieszczącym się aktualnie w Baylor University. Niektóre z nich zostały opublikowane w dwóch tomach „Archiwum Samizdatu”.

Pionierami w tworzeniu zarówno masowych petycji, jak też struktury gromadzącej informacje o prześladowanych wierzących i regularnie udostępniającej je na Zachód w okresie Chruszczowa stali się baptyści (zwani także inicjatywnikami, niezarejestrowanymi lub odosobnionymi). Właśnie dlatego wszystko, co działo się w ich środowisku, było regularnie przekazywane przez chrześcijańskie centra/agencje informacyjne. Pisali jednak nie tylko baptyści, ale również przedstawiciele wszystkich wyznań, a pod względem liczby listów dominowali prawosławni. Ważny chrześcijański aktywista w okresie zimnej wojny, pastor anglikański Michael Bourdeaux, założyciel organizacji praw człowieka – Keston College, postanowił zostać rzecznikiem radzieckich wierzących po zapoznaniu się z uczestnikami i materiałami kampanii petycyjnej w obronie Ławry Poczajowskiej – jedyne prawosławnego klasztoru męskiego w Zachodniej Ukrainie⁴. Motywy, dla których występujące w obronie praw człowieka i/lub chrześcijańskie publikacje świata zachodniego zaczynają funkcjonować jako „głos niemych”⁵, tym samym włączając się w dyskursywny wymiar zimnej wojny, pozostają poza naszym zainteresowaniem, jednak są perspektywiczne w kontekście dalszych badań. Koniecznie należy podkreślić, że pojawienie się tematu praw religijnych w dyskusjach dotyczących procesu helsińskiego dało nowy impuls do włączenia wierzących (co było ważne w warunkach dominujących procesów sekularyzacyjnych) w globalny proces artykułowania praw człowieka.

² *Sovetskaâ kul'turnaâ diplomatiâ v usloviâh Holodnoj vojny (1945–1989)*, red. O.S. Nagornaâ, Moskwa 2018.

³ Wiadomo, że wszystkie znaczące kościoły ZSRS i Europy Wschodniej przystąpiły do Światowej Rady Kościołów.

⁴ N. Šlihta, *Kak ucredit' «antisovetskuû organizaciû». K istorii Kestonskogo instituta i pis'ma veruûsîh iz Počaeva*, „Gosudarstvo, religiâ, cerkov' v Rossii i za rubežom” 2017, nr 1, s. 244–268.

⁵ Najsilniejsza i najbardziej skuteczna organizacja to Keston College. Zob. ostatnie wspomnienia o jej założeniu Michaela Bourdeaux (*One Word of Truth. The Cold War Memoir of Michael Bourdeaux and Keston College*, London 2019). Na obszarze niemieckojęzycznym od 1972 r. był aktywny Instytut „Wiara w Drugim Świecie” (Glaube in der 2. Welt).

W niniejszym tekście skoncentrowałam się na analizie listów otwartych, napisanych przez wierzących różnych odłamów chrześcijaństwa w latach 1960–1970, oraz zbadaaniu, jakie miejsce zaczęły one zajmować w warunkach zimnej wojny. Szczególną uwagę poświęciłam listowi władz Kościoła Katolickiego Litewskiej SRS z 1977 r., skierowanemu do wyższych władz państwa w związku z opracowaniem i przyjęciem nowej konstytucji.

LISTY W KOMUNIKACJI OBYWATELI RADZIECKICH Z ORGANAMI PAŃSTWOWYMI

Apele w postaci listów zwykłych obywateli do wyższych instancji były w ZSRS ważnym kanałem komunikacyjnym między władzą a społeczeństwem. Deklarowana troska partii i rządu o obywateli radzieckich przewidywała reakcję ze strony społeczeństwa, która przejawiała się w różnych formach demonstracji lojalności⁶. Jednocześnie listy do władzy w latach 1920–1930 stanowiły w ZSRS nieodłączną część protestu społecznego, choć pełniły one również inne funkcje. Jeszcze w okresie stalinizmu prości obywatele radzieccy „uważali za swój obowiązek” informowanie władzy o niepokojących zjawiskach w życiu codziennym. Takie działanie w najlepszy sposób określa – według François-Xaviera Nérarda – pojęcie „sygnały”. Jeszcze w latach trzydziestych XX w., niezależnie od przygnębiająco niewłaściwego traktowania nadsyłanych pism, „listy do władz” stały się bodajże jedynym „socjalnym wentylem”, legalnym kanałem komunikacji z przedstawicielami władzy i ich liczba stale rosła. Nérard wiąże ten wzrost m.in. z brakiem możliwości innych form legalnego protestu. Równocześnie listy z lat 1920–1930 wskazują na aktywne wykorzystywanie przez społeczeństwo ideologicznego języka propagandy. „Masy” narodu opanowują, tzn. przyjmują i nadają inny sens narzuconej z góry ideologii⁷. Nota bene, pisanie listów do władzy stało się niemal częścią twórczości ludowej, formą kultury ze swoimi własnymi artystami.

Listy obywateli były też wykorzystywane w celu mobilizacji ludności kraju, np. w ramach kampanii „odsiewu” lub dyskredytacji obcych ideologicznie elementów radzieckiego społeczeństwa. „Listy od narodu” mogły być kierowane również przeciwko nieprawidłowemu zjawiskom wewnątrzspołecznym, co miało na celu wyeliminowanie „innych”. Wiele radzieckich kampanii, szczególnie tych dyskryminacyjnych, zaczynało się od masowych listów i apeli ludu pracującego. W okresie powojennym, według słów Władimira A. Kozłowa, donosicielstwo i reakcja na nie kręgów biurokratycznych, przy całym wynaturzeniu systemu etatystycznego, stało się sposobem regulacji i utrzymania sprzeczności między „masami” a „aparatem”. Właśnie donosy były jednym z narzędzi utrzymywania stabilności stosunków w społeczeństwie radzieckim⁸.

⁶ Š. Ficpatrik [Sh. Fitzpatrick], *Povsednevnyj stalinizm. Social'naâ istoriâ sovetskoj Rossii v 30-e gody: gorod*, Moskva 2008.

⁷ N. Fransua-Ksavè [N. François-Xavier], *Pât' procentov pravdy. Razoblačenje i donositel'stvo v stalinskom SSSR (1928–1941)*, Moskva 2011.

⁸ V.A. Kozlov, *Fenomen donosa*, „Svobodnaâ mysl” 1998, nr 4.

Odnotowane przez badaczy radzieckiego społeczeństwa „zawłaszczenie” instytucji publicznych oraz umysłów⁹ w okresie poststalinowskim rozpowszechniło się również w „listach ludu pracującego”. Zwykli obywatele wykorzystując legitymizowane przez władzę formy okazywania lojalności¹⁰, wypełniali je własną treścią. W tym kontekście listy zaczynały odzwierciedlać różnorodność życia prywatnego w ZSRS. Tej kategorii listów – przestudiowanej przez współczesnych badaczy – zazwyczaj towarzyszyły skargi na niewłaściwe otoczenie i niższe instancje, które w sposób zbiurokratyzowany, niesprawiedliwy lub z obojętnością odnosiły się do nadawcy listu. Taki dyskurs był nieodłączną częścią radzieckiego modelu zachowania kolektywnego i ukazywał wysoki stopień braku zaufania do struktur biurokratycznych, który autor kompensował osobistym apelem do przedstawicieli wyższej władzy w kraju¹¹. Ta charakterystyczna cecha obywatela – skłonność do personifikacji państwa przy jednoczesnym zdecydowanym braku zaufania do jego zbiurokratyzowanych instytucji – została odnotowana przez badaczy już w listach z okresu rewolucji i wojny domowej; utrzymała się ona i później. Na przykład na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w. masowe stały się skargi związane z problemem mieszkaniowym¹². Wzrost dyskursu paternalistycznego w państwie sowieckim okresu Breżniewa w stosunku do „prostyh ludzi radzieckich” odzwierciedlił się także w podejściu do ich listów. Została bowiem opracowana procedura rozpatrywania propozycji i skarg obywateli, wspomaganą szeregiem aktów prawnych. W 1968 r. przyjęto nowe prawo o procedurze rozpatrywania propozycji, wniosków i skarg obywateli, do którego w 1980 r. wprowadzono poprawki¹³.

„Listy obywateli” lub „społeczności radzieckiej” stanowiły wypracowaną formę mobilizacji społeczeństwa, często wykorzystywaną w warunkach zimnej wojny w odniesieniu do polityki zagranicznej. Głos „ludu” był kierowany do społeczności międzynarodowej jako sprzeciw wobec groźby agresji ze strony wrogiego kapitalizmu, dyskryminacji rasowej i etnicznej w państwach kapitalistycznych itp. W celu zwiększenia autorytetu sowieckiej polityki zagranicznej i awansu na arenie międzynarodowej władza sowiecka wykorzystywała możliwości nawet „najmniej sowieckich” instytucji – oficjalnych władz Cerkwi,

⁹ Na ten temat zob. szerzej A. Ūrčak, *Èto bylo navsegda, poka ne končilos'. Poslednee sovetskoe pokolenie*, Moskwa 2014; V.M. Zubok, *Neudavšaâsâ imperiâ: Sovetskij Soûz v holodnoj vojne ot Stalina do Gorbačeva*, Moskwa 2011,

¹⁰ Na ten temat zob. szerzej A. Ūrčak, *Èto bylo navsegda, poka ne končilos'...*; V.M. Zubok, *Neudavšaâsâ imperiâ...*

¹¹ A. Tihomirov, *«Režim prinuditel'nogo doveriâ» v Sovetskoj Rossii, 1917–1941 gody*, „Neprikosnovennyj zapas” 2013, nr 92.

¹² Na ten temat zob. szerzej I.V. Utehin, *Iz nablûdenij nad poetikoj žaloby*, „Studia Ethnologica. Trudy fakul'teta ètnologii SPBGU” 2004, Vyp. 2, s. 275.

¹³ Uwaga skierowana na „listy ludzi pracy” stanowiła ważną część paternalistycznego dyskursu państwa. Jak wspomniałam, opracowano procedurę rozpatrywania wniosków oraz skarg obywateli i sporządzono szereg aktów prawnych. W 1968 r. zostało przyjęte nowe prawo dotyczące rozpatrywania propozycji, wniosków i skarg obywateli, do którego w 1980 r. wprowadzono poprawki. Dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRS z 12 kwietnia 1968 r. Nr 2534-VII „O procedurze rozpatrywania propozycji, wniosków i skarg obywateli”, „Dziennik Ustaw Rady Najwyższej ZSRS” 1968, nr 17, art. 144; Ustawa ZSRS z 26 czerwca 1968 r. Nr 2830-VII „O przyjęciu Dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRS ‘O procedurze rozpatrywania propozycji, wniosków i skarg obywateli’”, „Dziennik Ustaw Rady Najwyższej ZSRS” 1968, nr 27, art. 237.

które aktywnie przekazywały za granicę różne odmiany dyskursu sowieckiego. We współczesnej historiografii formy aktywności duchowieństwa prawosławnego w polityce zagranicznej i mechanizmy współpracy w tej sferze z instytucjami państwowymi opisano dość wnikliwie¹⁴. Na przykład w 1982 r. na II specjalną sesję ONZ, poświęconą rozbrojeniu, został przygotowany zbiór listów duchowieństwa i wierzących ZSRS¹⁵. Jednak Cerkiew potwierdzała swoją lojalność nie tylko wobec eksportu. Duchowieństwo ZSRS poprzez pełnomocników Rady ds. Religii przy Radzie Ministrów ZSRS uczestniczyło w zbieraniu listów w celu wyrażenia poparcia dla polityki wewnętrznej ZSRS i masowo przysyłało pozdrowienia dla członków zjazdów Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego oraz wspierało przyjęcie nowej konstytucji, ponieważ władza potrzebowała lojalności ze strony wszystkich grup społecznych.

Wydaje się, że masowe listy protestacyjne wierzących w ZSRS, które pojawiły się w okresie antykościelnej kampanii Nikity Chruszczowa i płynęły wartkim potokiem w okresie Breżniewa, z jednej strony wpisują się w koncepcję „rewolucji epistolarnej”, jednak z drugiej ukazują zasadniczo nowe zjawisko skomplikowanej komunikacji między władzą a obywatelami, które pojawiło się w warunkach konfrontacji informacyjnej w czasie zimnej wojny.

EWANGELICZNI CHRZEŚCIJANIE BAPTYŚCI JAKO PIONIERZY KAMPANII PETYCYJNYCH

„Niniejszym pismem informujemy Was, że mimo licznych skarg, zażaleń i protestów wierzących naszego kraju wobec niesprawiedliwości, samowoli oraz prześladowań w stosunku do nich, brutalne, często w ogóle nieskrywane represje trwają...” – pisali wierzący ewangeliczni chrześcijanie baptyści obwodu moskiewskiego do Chruszczowa w czerwcu 1962 r. W kontekście działań władz w liście wykorzystywane stosowane było takie określenie, jak „niesprawiedliwość granicząca z barbarzyństwem”. Informowano w nim, że „rzetelni i uczciwi ludzie pracy, wzorcowi miłośnicy życia rodzinnego i zasłużeni obywatele naszej Ojczyzny powszechnie są poddawani wychodzącym poza ramy sprawiedliwego prawa naciskom i prześladowaniom tylko za to, że są wierzący”. W przypadku braku interwencji wyższej władzy poszczególnych krajów wierzący grozili „karą niebios” i gniewem Bożym. List został podpisany przez 107 wierzących i „żądano” w nim, by wyższa władza natychmiast uwolniła prześladowanych współwyznawców¹⁶.

Stymulatorem organizowanego przez baptystów protestu w skali całego kraju było zabójstwo na komisariacie milicji w Barnaule pod koniec 1963 r. baptysty neofity Mikołaja

¹⁴ S.V. Bolotov, *Ruskaâ Pravoslavnaâ Cerkov' i meždunarodnaâ politika SSSR v 1930–1950-e gg.*, Moskwa 2011; O.Ū. Vasil'eva, *Ruskaâ Pravoslavnaâ Cerkov' i Vtoroj Vatikanskij Sobor*, Moskwa 2004; A. Beglov, N. Belyakova, *International Activity of the Russian Orthodox Church during the Cold War. The results and the future prospects of study* [w:] *Christian World Community and the Cold War. International Research Conference*, red. J. Filo, Bratislava 2012, s. 171–192.

¹⁵ Gosudarstvennyj Arhiv Rossijskoj Federacii (dalej: GARF), F. 6991, Op. 6, D. 2296.

¹⁶ Central'nyj Arhiv Goroda Moskvy (dalej: CAGM), F. 3004, Op. 1, D. 74, L. 121–126.

Chmary. Listy z krytyką polityki religijnej masowo wysyłano do wyższych instancji, które poleciły Radzie ds. Kultów Religijnych przeanalizować sytuację. Zatem „od 1 stycznia do 15 października 1963 roku łącznie do Rady ds. Kultów Religijnych przy Radzie Ministrów ZSRS wpłynęło z Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego 187 podań wierzących adresowanych do N. S. Chruszczowa, z których 126 było żądaniem zwołania zjazdu ewangelicznych chrześcijan baptystów. Inne pisma dotyczą problemów rejestracji związków wyznaniowych, powoływania kapłanów, otwarcia świątyń, umożliwienia uczestnictwa w pielgrzymce do Mekki, grubiańskiego traktowania wierzących przez pracowników milicji i in.”¹⁷

Listy z żądaniem udzielenia zgody na zjazd (wyższym organom administracyjnym i prawnym przedstawiony jako skupiający ewangelicznych chrześcijan i baptystów) były nowym i ważnym sygnałem dla władzy. 21 października 1963 r. członkowie Rady ds. Kultów Religijnych sporządzili notatkę z analizą sytuacji, w której zwrócono uwagę, że „podania baptystów z prośbami o zwołanie zjazdu ewangelicznych chrześcijan baptystów w większości są pismami zbiorowymi i zawierają większą liczbę podpisów. Podania podpisali na przykład: z obwodu kemerowskiego – 11 osób; z miasta Krasnodar – 72 osoby; z Kraju Altajskiego – 25 osób; z obwodu rostowskiego – 41; z Tatarskiej Autonomicznej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej – 48; z Gruzińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej – 15; z obwodu kijowskiego – 52; z obwodu orłowskiego – 8 i in.

Podania wierzących adresowane do N.S. Chruszczowa zostały nadesłane z następujących obwodów, krajów i republik:

1. Ukraińska Socjalistyczna Republika Sowiecka – 90, w tym o zwołanie zjazdu ECB – 90.
2. Białoruska Socjalistyczna Republika Sowiecka – 21, w tym o zwołanie zjazdu ECB – 2.
3. Kazachska Socjalistyczna Republika Sowiecka – 1, w tym o zwołanie zjazdu ECB – 1 [...]
11. Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Sowiecka – 55, w tym o zwołanie zjazdu ECB – 31”¹⁸.

W listach baptystów zgłaszano problem dyskryminującego charakteru aktów prawnych w ZSRS. Autorzy informowali o represjach w stosunku do wierzących i żądali ponownego rozpatrzenia dyskryminującego prawodawstwa.

Liczne informacje o „arogancji aparatu biurokratycznego w stosunku do wierzących” były przez struktury wewnętrzne – Radę ds. Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego oraz Radę ds. Kultów Religijnych – uznane za prawdziwe, a w dodatku ich słuszność została potwierdzona przez Prokuraturę¹⁹. Sąd Najwyższy RFSRS przedstawił w Komitecie Centralnym KPZS analizę praktyk sądowych w stosunku do wierzących w latach 1962–1964 i zgodnie

¹⁷ N. Beliakova, M. Dobson, *Protestant women in the late Soviet era: gender, authority, and dissent*, „Canadian Slavonic Papers” 2016, nr 58/2, s. 117–140.

¹⁸ GARF, F. 6991, Op. 3, D. 1423, L. 135, 137.

¹⁹ O próbach rewizji polityki religijnej na początku okresu breżniewowskiego zob. A.I. Savin, «*Mnogie daže ne dopuskaüt mysli, čto sektant možet byt' čestnym čelovekom*». «*Brežnevskij povorot v antireligioznoj politike i rossijskij protestantizm (1964–1966 zz.)*», „Vestnik TvGU. Serii «Istoriâ»” 2016, nr 4, s. 59–75.

z art. 227 Kodeksu karnego RFSRS²⁰ kampania przeciwko masowym prześladowaniom wierzących rzeczywiście została wstrzymana.

W środowisku ewangelicznych chrześcijan baptystów z powstałego w obronie represjonowanych wierzących ruchu ukształtowała się Rada Krewnych Więźniów ECB (Rada KW ECB), składająca się wyłącznie z kobiet – żon, matek i sióstr uwięzionych. Okazała się ona najdłużej działającą (przetrwała do rozpadu ZSRS) nielegalną organizacją na rzecz obrony praw ewangelików²¹. Rada KW ECB stała się częścią nielegalnej/podziemnej struktury ewangelicznych chrześcijan baptystów – Rady Zborów Ewangelicznych Chrześcijan-Baptystów, która stawiała się w opozycji do legalnej, akceptowanej przez władzę struktury – Wszeczwiązkowej Rady Ewangelicznych Chrześcijan-Baptystów. Za podstawową publiczną formę swej aktywności członkowie Rady KW ECB przyjęli pisanie listów protestacyjnych do wyższych instancji w ZSRS i za granicą²². Rada Kościołów Ewangelicznych Chrześcijan-Baptystów stała się ważnym czynnikiem w zimnej wojnie, przekazującym – w pierwszej kolejności do USA – poprzez radykalne struktury ewangeliczne dyskurs podziemnego „kościół męczenników”.

Dla Rady KW ECB w wyrażaniu stosunku do wyższych władz państwa charakterystyczna była stylistyka kategoriycznych oskarżeń i gróźb „kary Bożej”. Swoje listy członkowie tej organizacji kierowali do szeregu wyższych instancji i jednocześnie zamieszczali je w samizdatowym czasopiśmie „Biuletyn Rady Krewnych Więźniów ECB w ZSRS”, który regularnie był przekazywany do sowietologicznych i informacyjnych analitycznych ośrodków chrześcijańskich. Na przykład „Przypomnienie” z 1973 r. zostało skierowane do sekretarza generalnego KC KPZS Breżniewa, przewodniczącego Rady Ministrów ZSRS Aleksieja N. Kosygina, przewodniczącego Prezydium Rady Najwyższej ZSRS Nikołaja W. Podgornego oraz do prokuratora generalnego ZSRS Romana A. Rudenki. Apel rozpoczął się słowami:

„Nieustająco przypominamy i przywołujemy wszystkie cierpienia ludu Bożego, które miały miejsce na skutek Waszych dyrektyw, Leonidzie Iliczu, będących rezultatem braku tolerancji w stosunku do inaczej myślących.

Tylko solidarność z prześladowanym kościołem ECB, z osądzonymi krewnymi i głęboki szacunek dla Was wraz z życzeniami pomyślności dla całej wielonarodowościowej społeczności ZSRS, zmusza nas do podniesienia głosu za prawdę.

Popieramy Waszą troskę o materialny dobrobyt narodu, a potępiamy »wojnę ideologiczną« przeciwko wierzącym, która przeistoczyła się w administracyjno-fizyczną walkę.

Tak jak niebo jest daleko od ziemi, tak odległe od krzyczącej rzeczywistości w ZSRS są Wasze zapewnienia na arenie międzynarodowej o pokoju, przyjaźni, wolności”²³.

²⁰ Rossijskij Gosudarstwennyj Archiw Socjalno-Politiczeskoj Istorii (dalej: RGASPI), F. 556, Op. 15, D. 120, L. 69–113.

²¹ N. Beliakova, M. Dobson, *Protestant women in the late Soviet era: gender, authority, and dissent*, „Canadian Slavonic Papers” 2016, nr 58/2, s. 117–140.

²² O działalności Rady Krewnych Więźniów ECB zob. N.A. Belákova, M. Dobson, *Žensiny v evangel'skich obšinah poslevoennogo SSSR. 1940–1980-e gg. Issledovanie i istočniki*, Moskwa 2015, s. 350–357.

²³ „Bülleten' soвета rodstvennikov uznikov evangel'skich hristian baptistov v SSSR” 1974, s. 2 (sin'ka). Archiwum autorki.

Ciekawe, że taki ton owych piętnujących pism charakteryzował wszystkie dokumenty Rady KW i już w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych wywołał falę krytyki wśród części przywódców, kapłanów należących do nielegalnej braterskiej organizacji. Zachowane wspomnienia pokazują napięcie, które towarzyszyło tym petycjom. W związku z tym niektórzy liderzy proponowali „upomnieć redakcję Biuletynu Rady Krewnych Więźniów, że tak ostre wyrażenia, jak: żądamy, apelujemy, uprzedzamy, cała odpowiedzialność spoczywa na was, powiadomcie nas o podjętych krokach”²⁴ są w stosunku do rządu niedopuszczalne. Jednak stylistyka kategorycznych żądań i radykalnych petycji szybko została przejęta przez członków nielegalnego kościoła, szczególnie przez jego żeńską część.

Wyrazistym przykładem petycji protestacyjnej, pod którą zebrano 4031 podpisów z najróżniejszych zakątków kraju, jest list otwarty „matek-chrześcijanek żyjących na terytorium ZSRS” z maja 1977 r.²⁵

Oprócz listów popularny stał się gatunek oskarżycielskich telegramów. Wysyłano je do rządu m.in. po każdej pacyfikacji zebrania modlitewnego niezarejestrowanych grup wyznaniowych; po telegramach przesyłano bardziej obszernie listy. Leksyka telegramów i listów jest osobliwa. Na przykład do sekretarzy generalnych KC Komunistycznej Partii Ukrainy i KPZS w 1983 r. został skierowany następujący telegram: „Wam, towarzyszu Breżniew i towarzyszu Szczerbycki powierzona została władza w republikach. Ponosicie dużą odpowiedzialność za rozpaczliwe położenie ludu Bożego w kraju... Z tego powodu, że odtrącacie Boga, Jego istnienie się nie kończy. Powstrzymajcie rozwijający się kierunek niszczenia chrześcijan w kraju, nie wykręcajcie się nic niemówiącymi pismami. Posyłane nam przez miejscowe władze odpowiedzi będą stanowiły oskarżycielski materiał dowodowy podczas Sądu Ostatecznego”²⁶.

Po 1969 r. Rada ds. Religii i jej pełnomocnicy w istocie zazwyczaj odmawiali rozpatrywania takich „kategorycznych” listów, traktując ich treść jako „oszczerczą”, oczerniającą sowiecką rzeczywistość, a organizatorzy tworzenia i rozpowszechniania tego rodzaju petycji jednoznacznie byli kwalifikowani w notatkach jako antysowieccy. Co więcej, regularne uczestnictwo w ich pisaniu i rozprowadzaniu mogło być podstawą do pociągnięcia do odpowiedzialności karnej. Niemniej jednak listy protestacyjne pojawiały się przez cały okres rządów Breżniewa regularnie i były podpisywane przez ogromną liczbę wierzących oraz przekazywane do zachodnich organizacji zajmujących się prawami człowieka²⁷. Naturalnie, aktywność protestacyjna członków Rady Zborów Ewangelicznych Chrześcijan-Baptystów, a szczególnie Rady KW ECB, powodowała u władz rozdrażnienie. Rada przetrwała jednak rządy Breżniewa. Ostatnia próba całkowitej likwidacji tej organizacji miała miejsce w 1985 r.²⁸

²⁴ M. Šaptala, *Kak èto bylo. Istoriâ vozniknoveniâ nezavisimogo dviženiâ EHB*, Ćerkasy 2011, s. 105.

²⁵ Zob. publikację listu w: N.A. Belâkova, M. Dobson, *Ženšiny v evangel'skih obšinah...*, s. 328–335.

²⁶ Znaki interpunkcyjne oraz przyimki w treści telegramu zostały uzupełnione przez autorkę artykułu. GARF, F. 6991, Op. 6, D. 1998, L. 171–172.

²⁷ Na przykład organizacja Amnesty International regularnie otrzymywała „Biuletyn Rady KW”, w którym poza listami i petycjami była publikowana lista więzionych baptystów, członków nielegalnej braterskiej organizacji.

²⁸ N.A. Belâkova, M. Dobson, *Ženšiny v evangel'skih obšinah...*, s. 349–357.

Autorzy listów tej kategorii subtelnie wyczuli, jak można wykorzystać w dialogu z władzą „trzecią siłę”. Mowa przede wszystkim o organizacjach międzynarodowych walczących o prawa człowieka. Informacje o prześladowaniach wierzących regularnie przedostawały się na Zachód. Na przykład Radio Wolna Europa rozpoczynając publikację materiałów samizdatowych, kilka ich tomów poświęciło wydaniu listów o treści wyznaniowej, w których dominowały teksty członków nierejestrowanej wspólnoty ECB. Z kolei przez zachodnich aktywistów religijnych została opracowana forma zbiorowych interpelacji do władz radzieckich, dotyczących losów prześladowanych w ZSRS wierzących, o których informacje przenikały przez „żelazną kurtynę”. Rada ds. Religii gromadziła co roku kilka tomów interpelacji ze świata zachodniego dotyczących losów poszczególnych wierzących, przesyłanych do sowieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych²⁹, a szczególnie aktywnością w popieraniu przedstawicieli nielegalnego Związku Baptystów ZSRS wyróżniała się organizacja Amnesty International.

LISTY WIERZĄCYCH DO WŁADZ W PRZESTRZENI KOMUNIKACYJNEJ: DEMONSTRACJA LOJALNOŚCI CZY KRYTYKA POLITYKI?

Jak już wspomniano, dojściu do władzy Breżniewa towarzyszyła rezygnacja z najbardziej negatywnie odbieranych sposobów działania, jednak bardzo szybko rząd przystąpił do zamrażania przedsięwzięć przyczyniających się do normalizacji stosunków z wierzącymi. Na przełomie lat sześćdziesiątych i połowy osiemdziesiątych XX w. wierzący wysyłali bardzo dużo listów protestacyjnych do wyższych instancji w kraju i za granicą.

Na przykład według analiz przeprowadzonych w KC KPZS, do członków XXIII Zjazdu KPZS w 1966 r. zostały skierowane listy o następującej treści:

„1. Telegram: do Breżniewa, XXIII zjazd KPZS. Z Mińska.

Proszę o pomoc w likwidacji samowoli, bezprawnego zamknięcia cerkwi we wsi Łysica w rejonie nieświeskim obwodu mińskiego. Siawierin Michaił.

2. Sekretariat XXIII zjazdu KPZS. Z Kijowa.

Katolicy z Kijowa proszą o otwarcie kościoła. Kijów, ul. Krasnoarmiejska 130, m. 11, Mroczo Franciszka Jurjewna.

3. XXIII zjazd KPZS. Z Kijowa.

Katolicy Kijowa proszą o zwrot kościoła. Kijów, ul. Tołstoja 37, m. 4, Samgina Adela Pawłowna.

4. Do Prezydium XXIII zjazdu KPZS.

Robotnicy Patriarchatu Moskiewskiego – o czym mowa w liście – zostali wykluczeni z członkostwa w związku zawodowym i są opodatkowywani jak chałupnicy. W Patriarchacie jest takich robotników 400, a w kraju tysiące. Moskwa, Metro Łubianka 11, m. 25. Jakuszyn.

²⁹ Recenzje, informacje, raporty i listy dotyczące działalności organizacji religijnych w ZSRS i za granicą – za pośrednictwem Ministerstwa Spraw Zagranicznych ZSRS.

5. XXIII zjazd KPZS.

Wierzący ze wsi Kulikowka w okręgu Insar w Czuwaszji proszą o otwarcie cerkwi.

6. XXIII zjazd KPZS.

Galczyński Grigorij Isakowicz ze wsi Britowka w rejonie bierszadzkiem obwodu winnickiego w swym liście prosi o otwarcie cerkwi.

7. Skarga z miasta Geniczesk w obwodzie chersońskim.

Cerkiew oddano na salę gimnastyczną. Proszę ją zwrócić wierzącym. Geniczesk, Obwód chersoński, ul. Puszkina 90, Sołomonowa I. T.

8. Telegram. XXXIII zjazd KPZS. Z Kijowa.

Katolicy proszą o otwarcie kościoła w Kijowie. Kijów, ul. Gorkiego 147, mieszkanie 1, Kuczerowa Inna Juljanowna.

9. Telegram. XXIII zjazd KPZS. Z Winnicy.

Miejscowe władze siłą zamknęły nasz kościół, czym nas – kilka tysięcy katolików – dotknęli do żywego i pozbawili domu modlitwy. Ze łzami prosimy o pomoc w odzyskaniu pomieszczenia kościoła. Rzenko.

10. XXIII zjazd KPZS. Z Winnicy.

Wierzący proszą o zwrot kościoła w Winnicy. Gaczkowski.

11. Do Prezydium XXIII zjazdu KPZS.

Od prześladowanych mnichów Ławry Poczajowskiej, hieromnicha Sergija Sołomki, hierodiakona Apeliusza Stankiewicza, mnicha Niesmotra /N. Onuk/ [...].

12. Podanie do XXIII zjazdu KPZS.

Od dzieci kościołów prawosławnych [...].

13. XXIII zjazd KPZS. Z Grodna.

Na całe miasto jedna malutka cerkiew. W obwodzie nowogrodzkim w mieście Borowicze zamknęli cerkiew i na cmentarzu urządzili plac zabaw. Grodno, poste restante, Troszyna³⁰.

Zacytowany powyżej dokument, wydany przez KC KPZS, pobudza do refleksji. Możliwe, że jego autor nie miał doświadczenia w pracy z tego rodzaju dokumentacją i nie potrafił krótko przedstawić treści listów. W każdym razie dokument ten pokazuje, że większość apeli wierzących była wywołana masowym zamykaniem świątyń i zawierała prośby o ich ponowne otwarcie. W tym kontekście listy z połowy lat sześćdziesiątych XX w. praktycznie niczym nie różnią się od korespondencji z lat trzydziestych XX stulecia, gdzie dominującymi motywami były skargi na zamknięcie cerkwi i podwyższenie podatków³¹. Zbadane przeze mnie zarówno w archiwach organów centralnych, jak i regionalnych dokumenty pokazują, że sprzeciw wobec zamknięcia świątyń dominował w listach wierzących do końca okresu sowieckiego.

Listy prawosławnych ze wszystkich republik i obwodów ZSRS do wyższych instancji w latach 1960–1980 regularnie zawierały prośby o otwarcie usuniętych ze spisu rejestracyjnego cerkwi lub domów modlitwy oraz o rejestrację osób duchownych i wspólnot

³⁰ GARE, F. 6991, Op. 6, D. 73, L. 169–171.

³¹ A.I. Savin, *Pis'ma vo vlast' kak specifičeskaâ forma političeskoj adaptacii sovetkich graždan v 1930-e gody*, „Vestnik NGU. Serii: Istoriâ, filologiiâ” 2016, t. 15, nr 8: *Istoriâ*, s. 136.

wyznaniowych. W związku z utrzymującą się w okresie breżniewowskim ukrytą walką z religią prośby o rejestrację związków prawosławnych nie były realizowane do pierestrojki, co z kolei zmuszało wytrwałych wierzących do pisania i rozpowszechniania „listów ludu pracującego”. Rada ds. Religii w dokumencie z dn. 31 października 1979 r. „O stanie prac nad listami, wnioskami i skargami obywateli” zapewniała, że przyczyną tych licznie pisanych listów jest fakt, iż „szereg pełnomocników Rady i wiele osób urzędowych z miejscowych organów władzy nadal przejawia oficjalny stosunek do wniosków wierzących z prośbą o rejestrację związków wyznaniowych, o wznowienie działalności bezprawnie zamkniętych świątyń. Czasami ich prośby są po prostu ignorowane, podania i skargi albo w ogóle nie są rozpatrywane, albo bezpodstawnie odrzucane”³².

Prośby o otwarcie świątyń w istocie zawierały sprzeciw wobec sowieckiej polityki ateistycznej, w której ważnym czynnikiem sukcesu w wyplenieniu przesądów religijnych było ograniczenie liczby zarejestrowanych świątyń/związków wyznaniowych i miały charakter protestu przeciwko systemowi ideologicznemu.

Czy autorzy listów zgadzali się z taką oceną swojej pozycji? Zwykle traktowali oni siebie jako pełnoprawnych członków radzieckiej społeczności, którzy z uwagą i lojalnie odnoszą się do władzy sowieckiej oraz czujnie reagują na politykę troski deklarowanej przez partię. Taka autoreprezentacja była charakterystyczna nie tylko dla wierzących uważających się za prawosławnych, ale też dla nielegalnych wspólnot, tak znienawidzonych przez władzę sowiecką.

„W przeddzień dwudziestego szóstego zjazdu KPZS zarówno partyjni, jak i bezpartyjni ludzie pracy naszego kraju zwracają się do członków zbliżającego się zjazdu ze swoimi najbardziej aktualnymi i istotnymi problemami, propozycjami i życzeniami.

Postanowiliśmy zatem i my, wierzący obwołu lwowskiego, wyznający katolicyzm obrządku wschodniego, zwrócić się do najwyższych przedstawicieli narodu ze swoimi najbardziej palącymi problemami”³³ – takie słowa skierowali grekokatolicy Zachodniej Ukrainy do wyższych władz kraju w 1981 r.

Wierzący w listach nierzadko podkreślali swoją przynależność do społeczeństwa sowieckiego, często stosując wyrażenie „radzieccy ludzie pracy”. Ta konieczność stworzenia (re-kreacji) siebie była, jak zauważa Sheila Fitzpatrick, drugą naturą obywatela radzieckiego, a roszczenia autorów listów protestacyjnych odnośnie do „właściwej tożsamości” stanowiły najważniejszy element listów jeszcze w latach 1920–1930³⁴ i utrzymywały się przez cały analizowany okres.

W znacznej części listów spotykamy odwołanie do Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, posiadającej niewyczerpany potencjał legitymacyjny; czasami są to odwołania do rewolucji i wojny domowej. Wierzący z Briańska zgłaszając prośbę o rejestrację drugiej wspólnoty ECB w w tym mieście, w ostatnim akapicie listu pisali: „Wielu z nas jest w podeszłym wieku. Widzieliśmy koszmar wojny, widzieliśmy, jak płonęły domy, jak umierali cywile i jak dławili się od dymu i gazu! Wśród nas są weterani i inwalidzi wojenni, członkowie

³² GARE, F. 6991, Op. 6, D. 1548, L. 41.

³³ *Ibidem*, D. 2036. L. 33.

³⁴ Š. Ficpatrik, *Povsednevnyj stalinizm...*, s. 17.

ruchu partyzanckiego. I z żalem uzmysławiamy sobie, że nie możemy się swobodnie i spokojnie pomodlić. Znowu zwracamy się do Was z prośbą o udzielenie nam poparcia i zarejestrowanie nas³⁵.

W świadomości człowieka radzieckiego tak zakodowało się wyobrażenie o szczególnych kategoriach obywateli, którzy zasługują na prawo do dobrobytu, uznania i szacunku, że jawna niezgodność między doświadczeniem jednostki a ideologiczną sztafpą nikogo nie niepokoiła. „My, Rada Kościoła, żołnierze frontowi, inwalidzi, krasnoarmiejcy i wszyscy prawosławni chrześcijanie ze Stynawy Niżnej zwracamy się do Was z prośbą o interwencję i pomoc w sprowadzeniu do Stynawy Niżnej duchownego” – pisali w połowie lat osiemdziesiątych XX w. wierzący z obwodu lwowskiego³⁶. Widać, że wierzący próbowali wpisać się w format lojalnych ludzi radzieckich, ignorując tradycyjny brak zaufania władzy sowieckiej do „Ukraińców z Zachodu” i zapominając o niejednoznacznym doświadczeniu historycznym II wojny światowej mieszkańców zachodnich obwodów Ukrainy. W Czeczeńsko-Inguskiej Autonomicznej Socjalistycznej Republice Sowieckiej wierzący również byli zasłużonymi obywatelami radzieckimi, którzy pragnęli szczególnej uwagi. „Wierzący to obywatele ZSRS, wielu z nich to uczestnicy Rewolucji Październikowej i Wojny Ojczyźnianej, ludzie pracy i zasłużeni emeryci, i chyba nigdzie nie jest napisane, że można ich oszukiwać i dopuszczać się w stosunku do nich bezprawia³⁷ – pisali mużulmanie z Czeczenii.

NORMY PRAWNE, KONTEKST ZIMNEJ WOJNY I ROLA DEKLARACJI HELSIŃSKIEJ

Ważną część listów stanowiły odwołania do istniejących zasad prawnych i konstytucyjnych. Wierzący odmawiali przyznania władzy monopolu na normy prawne i starali się pokazać, że ich działalność jest zgodna z istniejącymi ustawami.

„Piszę do Was powodowany nie tylko naszą potrzebą, ale i w oparciu o Konstytucję ZSRS, artykuł nr 12 »wszystkim obywatelom zostaje przyznana swoboda sprawowania obrzędów religijnych i propagandy antyreligijnej«, także w artykule nr 125 stoi, że »prawo gwarantuje obywatelom ZSRS wolność zgromadzeń«. W historycznym Akcie Końcowym Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, przyjętym w sierpniu 1975 roku i podpisanym wśród innych 34 krajów przez sekretarza generalnego KC KPZS L. I. Breżniewa, siódmy rozdział działu pierwszego w części pierwszej (1a VII) traktuje o »poszanowaniu praw człowieka i podstawowych wolności, w tym wolności myśli, sumienia, religii i przekonań«. W szczególności mowa tam również o tym, że kraje »będą uznawać i szanować wolność jednostki i wyznawanie, indywidualnie lub wspólnie z innymi, religii bądź wiary w zgodzie ze swoim sumieniem«. Nasz rząd, jak wiadomo, zaakceptował Akt Końcowy, oceniając go jako największy krok postępu w historii ludzkości.

Analogiczny jest artykuł »Prawo radzieckie i wolność sumienia« W. A. Kurojedowa, przewodniczącego Rady ds. Religii przy Radzie Ministrów ZSRS (gazeta »Izwestja«,

³⁵ GARF, F. 6991, Op. 6, D. 2952, L. 128.

³⁶ *Ibidem*, D. 1891.

³⁷ *Ibidem*, D. 954, L. 57.

nr 25 z 31 stycznia 1976 roku), w którym duży nacisk kładzie się na prawo do realizacji przez każdą wspólnotę wyznaniową potrzeb religijnych³⁸.

Widzimy, że autor tego zbiorowego listu – J. Zawadzki – nie marnował czasu przy tworzeniu bazy poważnych argumentów na żądania swoich współwyznawców z Kirgizji o rejestrację wspólnoty menonitów we wsi Nowopawłowka.

Po upływie półtora roku wierzący z Czeczeńsko-Inguskiej Autonomicznej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej starając się o rejestrację wspólnoty muzułmańskiej, pisali o swoim problemie w czasopiśmie „Religia i Prawo”, stosując podobną argumentację: „Nowa konstytucja i ustawy o kultach religijnych umocniły prawo wierzących do wyznania i swobody sprawowania obrzędów religijnych. Broszury i artykuły w gazetach towarzysza Kurojedowa – przewodniczącego Rady ds. Religii – objaśniły wierzącym ich prawa w naszym kraju. Poza tym Pełnomocnik ds. Religii w Czeczeńsko-Inguskiej Autonomicznej Republice Sowieckiej wyjaśnił im, że mogą składać do Komitetów Wykonawczych podania z prośbą o rejestrację ich wspólnot i otwarcie meczetu.

W końcu sierpnia 1977 roku grupa wykładowców prezentowała wykłady w Okręgowym Domu Kultury w mieście Nazrań, mówiąc o tym, że wierzący mogą łączyć się we wspólnoty i w wypadku, jeśli będą one liczyły nie mniej niż 20 osób, Komitet Wykonawczy powinien je zarejestrować i wydać zezwolenie na dzierżawę prywatnego pomieszczenia w starej świątyni w celu realizacji potrzeb religijnych³⁹. Na konstytucję oraz artykuły i książki Władimira Kurojedowa powoływano się też w listach wierzących RFSRS, Ukrainskiej SRS, Białoruskiej SRS i innych republik. Widzimy, że wierzący różnych wyznań, pochodzący z wielu regionów ZSRS, patrzyli na swoje prośby przez pryzmat norm prawnych, które potwierdzały słuszność ich apeli. Osobliwy wydaje się fakt, że obywatele radzieccy przyzwyczajeni do uważnej obserwacji zmienności linii partii, odbijającej się w wiodących radzieckich czasopismach, odebrali artykuł wieloletniego przewodniczącego Rady ds. Religii Kurojedowa w dzienniku „Izwestija” jako sygnał dla czytelników o zmianie kursu w stosunku do religii. Deklaracja helsińska wywołała dość duży oddźwięk wśród wierzących i popchnęła ich do dalszego pisania listów. Wzmoczenie to w dużej mierze zbiegło się z dyskusją o nowej konstytucji⁴⁰.

REAKCJA NA NOWĄ SOWIECKĄ KONSTYTUCJĘ ŚRODOWISKA KATOLICKIEGO LITEWSKIEJ SOCJALISTYCZNEJ REPUBLICI SOWIECKIEJ

Rok 1977 upłynął w ZSRS pod znakiem przygotowań do przyjęcia nowej konstytucji, w dyskusję, nad którą włączyli się także przedstawiciele środowisk religijnych. Rada ds. Religii przy Radzie Ministrów ZSRS⁴¹ zebrała podczas debat wierzących nad projektem konstytucji istotną liczbę listów-propozycji i wypowiedzi, które jak dotąd mało intere-

³⁸ *Ibidem*, D. 928, L. 108–110.

³⁹ *Ibidem*, D. 954, L. 56.

⁴⁰ G.I. Hvosťova, *Konstitucija 1977 g. – obmanutyje nadeždy* [w:] *Platonovskie čtenia: Materialy XII Vseross. konf. Molodyh istorikov, Samara, 10–11 noab. 2006 g.*, Samara 2006, s. 144–146.

⁴¹ Dostarczone Radzie listy i propozycje wierzących dotyczące art. 52 Konstytucji ZSRS (GARF, F. R-6991, Op. 6, D. 1127, L. 171).

sowały badaczy⁴². Moją uwagę zwrócił list napisany przez wyższe władze Kościoła katolickiego na Litwie, wysłany do Prezydium Rady Najwyższej ZSRS z konkretnymi propozycjami zmian w konstytucji odnośnie do traktowania wolności sumienia⁴³.

Ten tekst wydaje się ważny nie tylko ze względu na sposób ujęcia koncepcji wolności religijnej, ale również dlatego, że został podpisany przez oficjalnych przywódców Kościoła katolickiego. O ile analizowane przeze mnie listy były przede wszystkim produktem świeckiej twórczości, przejawem protestacyjnej aktywności religijnej, o tyle tutaj tekst jest podpisany przez osoby piastujące oficjalne stanowiska w Kościele i jak się zdaje, nie sposób zrozumieć motywów tego listu bez znajomości kontekstu litewskiego katolicyzmu.

Litewski Kościół katolicki stał się najbardziej liczny legalnym kościołem w Związku Sowieckim (w 1977 r. działało ponad 600 kościołów) i posiadał sześć diecezji. Brak uregulowania granic diecezji, którego przyczynę stanowiła II wojna światowa, doprowadził do tego, że różnymi częściami diecezji administrowały osoby niebędące pełnoprawnymi gospodarzami na administrowanych terenach (tylko trzech z sześciu sygnatariuszy było biskupami). W dodatku na Litwie działali, poza faktycznie zarządzanymi diecezjami, pozbawieni możliwości pełnienia tej funkcji w swych diecezjach biskupi Julijonas Steponavičius⁴⁴ i Vincentas Sladkevičius⁴⁵, na których kandydatury nie otrzymano zgody rządu ZSRS. Przebywali oni na zesłaniu i nie mieli rzeczywistego prawa kierowania diecezją, ale stanowili dla Kościoła poważny autorytet moralny. Na Litwie realna była groźba pojawienia się równoległego – „podziemnego” – kościoła, ponieważ działało już nielegalne seminarium i odbywały się tajne święcenia duchowieństwa. Na początku lat siedemdziesiątych XX w. duchowni katolicy z Litwy wystosowali dziesięć petycji do Rady Ministrów ZSRS i innych instancji państwowych z żądaniem zaprzestania ingerencji władz w działalność seminariów, dyskryminacji związanej z opłatą za elektryczność, opodatkowaniem duchowieństwa itp.⁴⁶ Pod petycją podpis złożyło 350 duchownych, czyli połowa duchowieństwa Litwy. W 1972 r. petycję dotyczącą prześladowania Kościoła katolickiego na Litwie, skierowaną do Breżniewa, podpisało 17 tys. osób, w 1973 r. petycję do Ministerstwa Edukacji oraz Rady ds. Religii –

⁴² Wyjątek stanowi G.I. Hvostova, *Konstitucija 1977...*, s. 144–146.

⁴³ Zob. też N.A. Belakova, «Čutkoj duši čelovek stradaet, ne znaâ, kak emu postupit', čtoby ostať sâ spravedlivym i pered Bogom, i pered zakonom gosudarstva». *Predstavleniâ o religioznoj svobode rukovoditelej eparhij katoličeskoj cerkvi sovetskoj Litvy*, „Elektronnyj naučno-obrazovatel'nyj žurnal «Istoriiâ» 2020, Vyp. 7 (93), DOI: 10.18254/S207987840010758-2 URL: <https://history.jes.su/s207987840010758-2-1/>.

⁴⁴ W 1958 r. został powołany przez Watykan na stanowisko administratora apostolskiego diecezji poniewiejskiej i archidiecezji wileńskiej, jednak do pierestrojki przebywał na zesłaniu.

⁴⁵ Vincentas Sladkevičius (1920–2000). Od 14 XI 1957 r. do 28 VI 1988 biskup tytularny Abory. 25 XII 1957 r. w Birsztanach przyjął w tajemnicy z rąk abp. Teofilusa Matulionisa sakrę biskupią. W latach 1963–1982 pozostawał w areszcie domowym. W 1988 r. został pierwszym kardynałem pochodzącym z Litwy.

⁴⁶ Na przykład KGB opracowało plan operacji agenturalnych w stosunku do księży Zdebskisa, Tamkevičiausa, Bumblauskasa i Kunevičiausa w związku z organizowanymi przez nich kampaniami petycyjnymi. „6 grudnia 1968 roku wikary parafii w Wyłkowyszkach Tamkevičius Sigitas-Juozas zorganizował wśród księży diecezji wyłkowskiej kampanię petycyjną kierowaną do władz kurii oraz Rady ds. Religii o rzekomo mających miejsce w Litewskiej SSR prześladowaniach Kościoła katolickiego i ingerencji państwa w sprawy seminarium duchownego w Kownie”, 11.07.1969 [Lievuos Ypatingasis Archyvas (dalej: LYA), F. K-30, ap. 1, b. 881, l. 24–28, https://www.kgbdocuments.eu/assets/documents/2001e_64k.pdf, dostęp 2 V 2020 r.].

odpowiednio 14 604 osoby i 16 800 osób⁴⁷. Opis ateistycznej polityki wobec Cerkwi i duchowieństwa, analiza aktualnej sytuacji, a także protesty przeciw brutalnym akcjom były gromadzone przez osobny organ samizdatowy – „Kronikę Kościoła Katolickiego na Litwie”, którą przekazywano do „Kroniki Aktualnych Wydarzeń w Moskwie”, a także do redakcji gazety „Draugas” w USA⁴⁸ oraz rozpowszechniano przez litewski program Radia Watykan.

Zarządzający diecezjami na Litwie byli obiektami nieustającej uwagi i krytyki z wielu stron: naciskały na nich instancje państwowe, żądając wpływu na aktywistów, ale jednocześnie krytykowali ich opozycjoniści, którzy potępiali porozumienie się przez nich z rządzącymi i podporządkowywanie się interesom ateistycznym. Poza tym były jeszcze Watykan oraz wystarczająco wpływowa diaspora litewska, która podejrzliwie przyglądała się przedstawicielom „prosowieckiego” duchowieństwa. Zatem list nie był unikalny w kontekście litewskim, ponieważ burzliwe kampanie petycyjne miały miejsce już niemal od dekady. Ów list, co zrozumiałe, został napisany z jednej strony pod naciskiem opozycji, a z drugiej z potrzeby udowodnienia autorytetu władz kościelnych, również przed Watykanem. Zasadniczo ważne było to, że ani razu nie wspomniano w nim o Kościele katolickim i jego prawach, a podkreślano dyskurs wolności religijnej. Można przypuszczać, że wpływ na taką interpretację deklaracji helsińskiej miały związki z Polską⁴⁹ oraz aktywność w walce o wolność wyznaniową ze strony zakonu ojców marianów. Za wolność wyznaniową autorzy listu uznawali:

- równouprawnienie wierzących i niewierzących w związku z przyznaniem prawa do różnorodności: „Obywatele radzieccy różnych narodowości, ras, wyznań i poglądów mają równe prawa”;
- wprowadzenie jako podstawowej wartości pojęcia „wolności religii i światopoglądu”, pod czym rozumiano „możliwość obcowania ze swoimi rodakami, współwyznawcami w wierze i wartościach na całym świecie, możliwość wzajemnej wymiany informacji i wartości duchowych”;
- prawo do uzyskiwania i rozpowszechniania informacji o religii; autorzy przekonywali: „prawo do nauki religii oraz do nauczania jej innych wierzących jest w istocie prawem do informacji o swoich przekonaniach”;
- ustalenie ram prawnych w zgodzie z podstawowymi radzieckimi normami prawnymi, a mianowicie z dekretem o oddzieleniu Kościoła od państwa z 1918 r., zgodnie z którym instytucje kościelne istotnie byłyby oddzielone od państwa, a obywatele zyskaliby indywidualną możliwość nauki religii;
- prawo w wszystkich, w tym wierzących, do wolności słowa, prasy, zgromadzeń, wieców, marszów ulicznych i demonstracji oraz przyznanie prawa do wykorzystywania środków masowego przekazu proporcjonalnie do liczby członków organizacji⁵⁰.

⁴⁷ A. Streikus, *Krikščionybė okupuotoje Lietuvoje* [w:] *Krikščionybės Lietuvoje istorija*, red. V. Ališauskas, Vilnius 2006, s. 508, 511–513.

⁴⁸ S. Tamkevičius, *Tiesa Išlaisvina*, Kaunas 2012, <http://www.lkbkronika.lt/index.php/s-tamkevicius-tiesa-islaisvina>, dostęp 2 V 2020 r.

⁴⁹ *Lithuanians and Poles against Communism after 1956. Parallel Ways to Freedom?*, red. K. Korzeniewska, A. Mielczarek, M. Kareniauskaitė, M. Stefanowicz, Kraków 2015.

⁵⁰ GARE, F. r.-6991, Op. 6, D. 1138, L. 112–115.

Wyrażone w celu wprowadzenia do konstytucji propozycje miały tę samą formę, w jakiej konsekwentnie w toku procesu helsińskiego wysuwali swoje postulaty przedstawiciele Stolicy Apostolskiej⁵¹. Co więcej, list zawierał bezpośrednio nawiązania do pkt. 7 pierwszego koszyka helsińskiego Aktu końcowego i – co bardzo interesujące – o wiele rzadsze do trzeciego koszyka, który był poświęcony prawom człowieka⁵². Na przykład w liście bezpośrednio odniesiono się do pkt. 7⁵³; nawiązania do tego Aktu końcowego Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie znajdowały się także w zapewnieniu o możliwości swobodnego rozwoju kontaktów oraz sprzyjaniu wymianie informacji. Jednak w liście nie spotkamy żadnego odsyłacza do tego dokumentu ani wzmianki o porozumieniu helsińskim. Natomiast autorzy listu prowadzili bezpośrednią polemikę z pojmowaniem zasady wolności sumienia. Odnotowali oni, że w wersji sowieckiej „wolność sumienia” sprowadzana była do możliwości sprawowania kultu religijnego i przekonywali, że proponowane zmiany w art. 52 konstytucji „utożsamiają praktykowanie religii z wykonywaniem obrzędów religijnych” i przeciwstawiają „leninowskie dekrety o wolności sumienia” normom okresu stalinowskiego. Żądanie powrotu do norm zatwierdzonych dekretem o wolności sumienia z 1918 r. zbliżało autorów litewskiego listu do wspomnianych wyżej listów ewangelicznych chrześcijan baptystów⁵⁴. Napisanie listu, tym bardziej w kontekście „ogólnonarodowych konsultacji” odnośnie do konstytucji, było zatem jedynym legalnym kanałem, za którego pośrednictwem obywatele mogli składać propozycje zmian w podstawach prawnych. Znamienne, że z taką inicjatywą nie wystąpiła grupa dysydentów, ale oficjalni przywódcy Kościoła, regularnie posądzani przez opozycję o kolaborację z ateistyczną władzą. Autorzy listu proponowali włączyć do sowieckiej konstytucji zasady deklaracji helsińskiej, nigdzie jednak na nią nie powołując się.

ZAKOŃCZENIE

Moje badania pokazały, że wierzący, wykorzystując zwykły i legalny kanał komunikacji z władzą, wypełnili go nową treścią. W wypadku listów wierzących nie można już mówić o paternalistycznym charakterze relacji między prostym człowiekiem a tymi, którzy posiadają władzę. Akceptowana przez władzę forma komunikacji, proponująca demonstrację empatii dla systemu, została przejęta przez zwyczajnych obywateli i zyska-

⁵¹ P. Wuthe, *Für Menschenrechte und Religionsfreiheit in Europa. Die Politik des Heiligen Stuhls in der KSZE/OSZE (Theologie und Frieden)*, Stuttgart 2002, s. 135–136; O. Luchterhandt, *The CSCE Norms on Religious Freedom and Their Effects on the Reform of Soviet Legislation on Religion [w:] The Human Dimension of Helsinki Process*, red. A. Bloed, P. Van Dijk, Dordrecht 1991, s. 162–185; *Religions – und Glaubensfreiheit als Menschenrechte. Helsinki, Belgrad, Madrid, Schriftenreihe der Ackermann-Gemeinde*, München 1980.

⁵² A. Zagorskij, *Hel'sinskij process: k 40-letiu podpisania Zaključitel'nogo akta sovešaniâ po bezopasnosti i sotrudničestvu v Evrope*, „Evropejskaâ bezopasnost'. Sobytiâ, ocenki, prognozy” 2015, Vyp. 38 (54), s. 12–15.

⁵³ *Sovešanie po bezopasnosti i sotrudničestvu v Evrope. Zaključitel'nyj akt*, Hel'sinki 1975, <https://www.osce.org/ru/ministerial-councils/39505?download=true>, dostęp 12 V 2020 r.

⁵⁴ A. Savin, V. Deninghaus, *«Pis'ma vo vlast'» kak modus religioznogo dissidentstva v brežnevskuû èpohu*, „Rossiâ XXI” 2017, nr 6, s. 118–141; N.A. Belâkova, *«Soobšaem o prestuplenii protiv pravosuđiâ...»: obrašeniâ i žaloby veruûših v brežnevskom SSSR*, „Novejšaâ Istoriâ Rossii” 2018, t. 8, nr 3, s. 640–658.

ła nowego adresata, a „zachodni czytelnik” z międzynarodowych organizacji religijno-społecznych lub broniących praw człowieka stał się jej ważnym uczestnikiem.

Teksty poddanych analizie listów oraz reguły ich tworzenia i utrzymana w kulturalnym tonie kompozycja listów, łączą zarówno tradycyjne dla kultury rosyjskiej formy „upraszania”, jak też elementy nowego dyskursu radzieckiej postawy obywatelskiej. W wielu listach autorzy powoływali się na swoje prawa usankcjonowane prawem międzynarodowym, konstytucją oraz ustawami. Co zupełnie oczywiste, w środowisku religijnym przekonanie o posiadaniu praw obywatelskich było wykorzystywane do wysuwania żądań stworzenia warunków dla realizacji przekonań religijnych.

Dramatyzm sytuacji polegał na tym, że dowody wolności sumienia w ZSRS miały przede wszystkim „eksportowy”, kontrpropagandowy charakter i były zorientowane na zachodniego odbiorcę w celu „demaskacji kłamstw o ograniczeniach nakładanych na religię w ZSRS”. Jednak teksty przeznaczone dla czytelnika z zewnątrz stawały się znane i osławiane także przez rodzimych czytelników. „Kontrpropaganda” zyskała (wszystko wskazuje na to, że nieoczekiwanie dla ideologów) ogromny oddźwięk w kraju i ludzie zwracali się do władz z żądaniem wypełnienia zobowiązań. W istocie władza sowiecka sama zapędziła się w „pułapkę propagandowej humanitarności”. Wielowektorowość stosowanych przez władzę dyskursów była czujnie wychwytywana przez wierzących. W listach często wyrażali oni groźbę odwołania się do organizacji międzynarodowych (lub demonstracyjna zapowiedź wysłania kopii listów do ONZ i innych instytucji ogólnoswiatowych). „W wypadku negatywnego rozpatrzenia naszego podania, będziemy zmuszeni zwrócić się o pomoc do Światowego Kongresu Kościołów”⁵⁵ – czytamy w dopisku pod jednym z listów zbiorowych. Wierzący żądali zatem realizacji przyjętych na poziomie międzynarodowym zobowiązań. Cytowane listy ważne są również z tego powodu, że w przekonujący sposób pokazują, iż w okresie rządów Breżniewa w ZSRS tworzyła się zarówno kategoria wierzących, publicznie rzucająca wyzwanie panującemu w Związku Sowieckim ateistycznemu systemowi, jak też tych, którzy okazywali lojalność, ale żądali realizacji swojego prawa do wolności wyznania. List władz Kościoła katolickiego na Litwie pokazuje, że dyskurs wolności religijnej został zaakceptowany przez radzieckich katolików i proponowano, by uczyniono to także w kręgach rządu sowieckiego. Użycie tego pojęcia, aktualnego również dla „zachodniego” adresata, dawało autorom podstawy, by żywić nadzieję, że ich żądania odbiją się echem w mediach międzynarodowych.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Centralnyj Arhiv Goroda Moskvy
Gosudarstvennyj Arhiv Rossijskoj Federacii

⁵⁵ GARE, F. 6991, Op. 6, D. 1891, L. 52.

Lievuos Ypatingasis Archyvas
Rossijskij Gosudarstwiennyj Archiv Socyjalno-Politiczeskoj Istorii

OPRACOWANIA

- Beglov A., Beliakova N., *International Activity of the Russian Orthodox Church during the Cold War. The results and the future prospects of study* [w:] *Christian World Community and the Cold War. International Research Conference*, red. J. Filo, Bratislava 2012.
- Belàkova N.A., «Čutkoj duši čelovek stradaet, ne znaà, kak emu postupit', čtoby ostat'sà spravedliwym i pered Bogom, i pered zakonom gosudarstva». *Predstavlenià o religioznoj svobode rukovoditelej eparhij katoličeskoj cerkvi sovetskoj Litvy*, „Elektronnyj naučno-obrazovatel'nyj žurnal «Istorià»” 2020, Vyp. 7 (93), DOI: 10.18254/S207987840010758-2 URL: <https://history.jes.su/s207987840010758-2-1/>.
- Belàkova N.A., «Soobšaem o prestuplenii protiv pravosudià...»: obrašenià i žaloby veruùših v brežnevskom SSSR, „Novejšaà Istorià Rossii” 2018, t. 8, nr 3.
- Belàkova N.A., Dobson M., *Žensiny v evangel'skih obšinah poslevoennogo SSSR. 1940–1980-e gg. Issledovanie i istočniki*, Moskva 2015.
- Beliakova N., Dobson M., *Protestant women in the late Soviet era: gender, authority, and dissent*, „Canadian Slavonic Papers” 2016, nr 58/2.
- Bolotov S.V., *Russkaà Pravoslavnaà Cerkov' i meždunarodnaà politika SSSR v 1930–1950-e gg.*, Moskva 2011.
- Ficpatrik Š., *Povsednevnyj stalinizm. Social'nà istorià sovetskoj Rossii v 30-e gody: gorod*, Moskva 2008.
- Fransua-Ksavè N., *Pàt' procentov pravdy. Razoblačenje i donositel'stvo v stalinskom SSSR (1928–1941)*, Moskva 2011.
- Hvostova G.I., *Konstitucià 1977 g. – obmanutyje nadeždy* [w:] *Platonovskie čtenià: Materialy XII Vseross. konf. Molodyh istorikov, Samara, 10–11 noàb. 2006 g.*, Samara 2006.
- Kozlov V.A., *Fenomen donosa, „Svobodnaà mysľ”* 1998, nr 4.
- Lithuanians and Poles against Communism after 1956. Parallel Ways to Freedom?*, red. K. Korzeniewska, A. Mielczarek, M. Kareniauskaitė, M. Stefanowicz, Kraków 2015.
- Luchterhandt O., *The CSCE Norms on Religious Freedom and Their Effects on the Reform of Soviet Legislation on Religion* [w:] *The Human Dimension of Helsinki Process*, red. A. Bloed, P. Van Dijk, Dordrecht 1991.
- One Word of Truth. The Cold War Memoir of Michael Bourdeaux and Keston College*, London 2019.
- Religions – und Glaubensfreiheit als Menschenrechte. Helsinki, Belgrad, Madrid, Schriftenreihe der Ackermann-Gemeinde, München* 1980.
- Šaptala M., *Kak èto bylo. Istorià vozniknovenià nezavisimogo dviženià EHB, Čerkasy* 2011.
- Savin A., Deninghaus V., «Pis'ma vo vlast'» kak modus religioznogo dissidentstva v brežnevskuù èpohu, „Rossià XXI” 2017, nr 6.
- Savin A.I., «Mnogie daže ne dopuskaùt mysli, čto sektant možet byt' čestnym čelovekom». «Brežnevskij» povorot v antireligioznoj politike i rossijskij protestantizm (1964–1966 zz.), „Vestnik TvGU. Serià «Istorià»” 2016, nr 4.
- Savin A.I., *Pis'ma vo vlast' kak specifičeskaà forma političeskoj adaptacii sovetskih graždan v 1930-e gody*, „Vestnik NGU. Serià: Istorià, filologijà” 2016, t. 15, nr 8: *Istorià*.

- Šlihta N., *Kak učredit, «antisovetskuû organizaciû»*. K istorii Kestonskogo instituta i pis'ma veruûših iz Počaeva, „Gosudarstvo, religii, cerkov' v Rossii i za rubežom” 2017, nr 1.
- Sovetskaâ kul'turnaâ diplomatiâ v usloviâh Holodnoj vojny (1945–1989), red. O.S. Nagornaâ, Moskva 2018.
- Streikus A., *Kriščionybė okupuotoje Lietuvoje* [w:] *Kriščionybės Lietuvoje istorija*, red. V. Ališauskas, Vilnius 2006.
- Tamkevičius S., *Tiesa išlaisvina*, Kaunas 2012.
- Tihomirov A., «Režim prinuditel'nogo doveriâ» v Sovetskoj Rossii, 1917–1941 gody, „Neprikosnovennyj zapas” 2013, nr 92, <http://www.nlobooks.ru/node/4227#sthash.kpi0VCNx.dpuf>.
- Ūrčak A., *Èto bylo navsegda, poka ne končilos'. Poslednee sovetskoe pokolenie*, Moskva 2014.
- Utehin I.V., *Iz nablûdenij nad poëtikoj žaloby*, „Studia Ethnologica. Trudy fakul'teta ètnologii SPBGU” 2004, nr 2.
- Vasilëva O.Ū., *Russkaâ Pravoslavnaâ Cerkov' i Vtoroj Vatikanskij Sobor*, Moskva 2004.
- Wuthe P., *Für Menschenrechte und Religionsfreiheit in Europa. Die Politik des Heiligen Stuhls in der KSZE/OSZE (Theologie und Frieden)*, Stuttgart 2002.
- Zagorskij A., *Hel'sinskij process: k 40-letiu podpisaniiâ Zaključitel'nogo akta sovešaniâ po bezopasnosti i sotrudničestvu v Evrope*, „Evropejskaâ bezopasnost'. Sobytiâ, ocenki, prognozy” 2015, Vyp. 38 (54).
- Zubok V.M., *Neudavšaâsâ imperiâ: Sovetskij Soûz v holodnoj vojne ot Stalina do Gorbačeva*, Moskva 2011.

Życie religijne w późnym ZSRS: listy i petycje wierzących w warunkach zimnej wojny

W niniejszym artykule uwaga autorki koncentruje się na aktorach zimnej wojny, którymi stali się w Związku Sowieckim zwykli wierzący różnych wyznań. W oparciu o materiały z archiwów wyższych organów władzy sowieckiej ukazano, jak wierzący, wykorzystując legalny kanał komunikacji, przekształcają go w formę wyrażania protestu i wypełniają nową treścią.

Listy wierzących stają się nie tylko sposobem komunikacji z organami władzy sowieckiej, ale w niektórych przypadkach odbijają się echem na arenie międzynarodowej, wzbudzając zainteresowanie takich zachodnich organizacji, jak Keston College, Glaube in der 2. Welt czy Amnesty International.

Pionierami w przygotowywaniu masowych kampanii petycyjnych byli ewangeliczni chrześcijanie baptyści, którzy na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w. praktykowali wysyłanie listów zawierających szczegółowe opisy działań represyjnych w stosunku do niezarejestrowanych wspólnot religijnych, pod którymi składali podpisy liczni wierzący. Tę drogę komunikacji zaczęli wykorzystywać zarówno prawosławni, którzy prosili o ponowne otwarcie świątyń, jak i wyznawcy katolicyzmu.

Autorka artykułu szczególną uwagę skupia na liście otwartym przywódców Kościoła katolickiego na Litwie z 1977 r., w którym zaproponowali oni, by nowa sowiecka konstytucja uwzględniła swobody religijne.

SŁOWA KLUCZOWE

Religia w czasie Zimnej Wojny, życie codzienne w epoce socjalizmu, przepływ informacji za „żelazną kurtyną”, listy od wiernych

Religious Life in the Late USSR: The Letters and Petitions of Believers in the Conditions of the Cold War

In this article, the author's attention focuses on ordinary believers representing various denominations in the Soviet Union who became actors in the Cold War. Using materials from the archives of the highest governing Soviet bodies, she presents how believers used a legal channel of communication, converting it into a form of protest and filling it with new contents.

The letters became not only a means of communication with the bodies of Soviet authority, but in some cases, they had international resonance, thus gaining the interest of such Western organizations as Keston College, Gaube in der 2. Welt, or Amnesty International.

Evangelical Christians, particularly Baptists, were pioneers in fomenting large-scale petition campaigns; in the late 1950s and early 1960s, they practiced sending letters containing detailed descriptions of repressive measures aimed at non-registered religious communities signed by numerous believers. Both Orthodox Christians, who asked that their churches be opened once more, and Catholics made use of this means of communication.

The author of the article in particular focuses on the open letter of the leaders of the Catholic Church in Lithuania in 1977 in which they suggested that the new Soviet constitution take into consideration religious liberties.

KEYWORDS

religion during the Cold War, everyday life under socialist rule, communication across the Iron Curtain, the letters of believers

NADIEŻDA ALEKSIEJEWNA BIELIAKOWA – ukończyła Wydział Historyczny Moskiewskiego Uniwersytetu Państwowego im. M.W. Łomonosowa, w 2009 r. obroniła rozprawę doktorską z zakresu nauk historycznych, pt. „Ewolucja stosunków między władzą i denominacjami chrześcijańskimi na terytorium Ukrainy, Białorusi i krajów bałtyckich w ostatniej ćwierci XX wieku”. Obecnie zatrudniona na stanowisku starszego pracownika badawczego Centrum Badań nad Historią Religii i Cerkwi w Instytucie Historii Powszechnej Rosyjskiej Akademii Nauk, docent w Katedrze Nauk Humanistycznych Uniwersytetu im. I.M. Sieczenowa. Specjalizuje się w życiu codziennym kobiet w aspekcie religijnym oraz w badaniu środków przekazu okresu zimnej wojny.

NADIEŻDA ALEKSIEJEWNA BIELIAKOWA – is a graduate of the Faculty of History of Moscow State University. In 2009, she defended her doctoral dissertation in history on the

topic: *The Evolution of Relations Between the Government and the Christian Denominations in Ukraine, Belarus, and the Baltic States in the Last Twenty-Five Years of the Twentieth Century.* Her specialty is the religious aspect of the everyday life of women as well as research on the means of communication during the Cold War. Currently, she is employed as a senior research staff member at the Center for Research on the History of Religion and the Orthodox Church in the Institute of World History of the Russian Academy of Sciences and works as a docent at the Chair in the Humanities at I. M. Sechenov University.